

Kent Hafızası Bakımından Bir Mahallenin Yapısal Varoluşu: Trabzon Çömlekçi Mahallesi

* Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü /
Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Department of Art
History | temel.saglam@ktu.edu.tr | Trabzon / TÜRKİYE

Temel Sağlam*

** Prof. Dr. / Prof.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü /
Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of
Interior Architecture | aydintan61@hotmail.com | Trabzon / TÜRKİYE

Erkan Aydınant**

*** Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Harita Mühendisliği
Bölümü / Karadeniz Technical University, Faculty of Engineering,
Department of Surveying Engineering | deniztanulutas@ktu.edu.tr | Trabzon
/ TÜRKİYE

Deniztan Ulutaş Karakol***

**** Öğr. Gör. Dr. / Lect. - Ph.D.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Bilgisayar
Mühendisliği Bölümü / Karadeniz Technical University, Faculty of
Engineering, Department of Computer Engineering | zaferyavuz@ktu.edu.tr |
Trabzon / TÜRKİYE

Zafer Yavuz****

***** Arş. Gör. Dr. / Res. Asst. - Ph.D.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü /
Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of
Architecture | caglaraydin@ktu.edu.tr | Trabzon / TÜRKİYE

Çağlar Aydın*****

***** Arş. Gör. / Res. Asst.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü /
Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of
Interior Architecture | edanurfettahoglu@ktu.edu.tr | Trabzon / TÜRKİYE

Edanur Fettahoğlu*****

***** Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Karadeniz
Technical University, Faculty of Letters, Department of History |
eyyupyilmaz@ktu.edu.tr | Trabzon / TÜRKİYE

Eyyüp Yılmaz*****

***** Yüksek Harita Mühendisi / Senior Surveying Engineer

Gümüşhane Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Harita Mühendisliği
Bölümü / Gümüşhane University, Faculty of Engineering, Department of
Surveying Engineering | suzansadik1996@gmail.com | Gümüşhane /
TÜRKİYE

Suzan Sadık*****

***** Mimar / Architect

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü /
Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of
Architecture | canmustafags@gmail.com | Trabzon / TÜRKİYE

Mustafa Can Başar*****

Gönderim / Received:

24 Nisan 2025

Kabul / Accepted:

25 Eylül 2025

Alan Editörü / Field Editor: Osman Kunduracı

Öz

Beşeri çevre içerisinde değerlendirilen yerleşim alanlarında insan etkili yaşanmışlıkların birikimi olarak tanımlanan kent hafızası, çoğunlukla mekân ve yapı sanatı numunelerinin çevresinde şekillenmektedir. Kent hafızası oluşum sürecine katılan farklı kültür çevreleri arttıkça yerleşimin birikimi de zenginleşmektedir. Medeniyetlerin dönemsel izlerini günümüze taşıyan bu zenginlik, Trabzon şehrinin doğu varoşlarından birisini oluşturan ve adını çömlek üretimi işinden alan Çömlekçi Mahallesi'nde de tespit edilebilmektedir. Mahalle, Helenistik Dönem Mithra Kültü, Roma ve Bizans İmparatorluğu, Komnenos Krallığı, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri kültür katmanları yanında Katolik İtalyanların, Ortodoks Rumların, Mihitarist Ermenilerin ve Müslüman Türklerin iskân alanıdır. Yalnızca çoklu kültür katmanları ile değil sanat ve zanaat üretim alanı olarak da şehrin bütçesine ve canlılığına önemli katkıları olan mahallenin bilinir kılınması, kent hafızasının cüzlerinin bütünlenmesi adına da oldukça önemlidir. Bu çalışma, Çömlekçi Mahallesi'nin bilinenlerine eklenen yeni bulguların bir araya toplanması ile üretilmiştir. Mimari yapılanmanın yanında zengin yaşanmışlıklara da tanıklık eden mahalle; çoklu kültür katmanlarıyla birlikte sanat tarihi disiplini ana belirleyicisi etrafında, kent hafızası bakımından ele alınmış ve tanımlama, tanık gösterme, yüzey araştırması ve değerlendirme kistasları ile anlam ve yorumun da katıldığı *hermeneutic* yöntem çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Çömlekçi Mahallesi, kent hafızası, çömlekçilik, mimari.

Structural Existence of a Neighborhood in Terms of Urban Memory: Trabzon Çömlekçi Neighborhood

Abstract

Urban memory, defined as the accumulation of human experiences within human settlements, is largely shaped around examples of spatial and architectural art. As different cultural environments participate in the formation of urban memory, the accumulation of the settlement also becomes richer. This richness, which carries the traces of civilisations through the ages to the present day, can also be observed in the Çömlekçi Neighbourhood, which forms one of the eastern suburbs of Trabzon and takes its name from the pottery production industry. The neighbourhood is home to cultural layers from the Hellenistic Period Mithra Cult, the Roman and Byzantine Empires, the Komnenos Kingdom, the Ottoman and Republican periods, as well as Catholic Italians, Orthodox Greeks, Mitharist Armenians and Muslim Turks. The neighbourhood's significance extends beyond its multiple cultural layers; as an area of artistic and artisanal production, it makes a significant contribution to the city's budget and vitality. Raising awareness of the neighbourhood is crucial for the integration of fragments of the city's memory. This study compiles new findings added to the existing knowledge about Çömlekçi Mahallesi. The neighbourhood, which bears witness to rich experiences alongside its architectural structure, has been examined in terms of urban memory, centred on the discipline of art history alongside its multiple cultural layers, and studied within a hermeneutic framework that incorporates meaning and interpretation through the criteria of definition, witnessing, surface research, and evaluation.

Keywords: Trabzon, Çömlekçi District, urban memory, pottery, architecture.

GİRİŞ

Mekân ve zaman belirteçleri etrafında insan eliyle yapılan, değiştirilen ve yeniden yorumlanan aynı zamanda da bir yönüyle canlı bir organizma olarak değerlendirilen şehir, barındırdığı müesseselerle hayat bulmaktadır. Tarihi mekânsal perspektiften bakıldığında şehirler, sürecin dönüşüm evrelerini ve medeniyetlerin dönüşüm izlerini taşımaktadır. Uygarlıkların, toplumların oluşumunu takip ederek daha çok yerleşimlerde ortaya çıkması, medeniyet tarihinin de şehirlerde aranmasına sebep olmuştur. Organik yerleşim düzeninin ürünü olan tanrı/tapınak eksenli antik kentler, dini mabet merkezli ortaçağ kenti, insan aklının temsili Rönesans kenti ve mekanik yapılanmanın biçimlendirdiği sanayi kenti bu durumu açıklamaktadır (Atmaca Can, 2020, s. 47). Şehrin tarihi dokusunu oluşturan yapı sanatı numuneleri ve tarihi mekânları yalnızca çoklu kültür katmanı oluşumunu değil aynı zamanda çok boyutlu anlam tabakalarını da içermektedir.

Her ne kadar insan eliyle yapılmış olsalar da şehirlerin bir paradoks oluşturarak kişilik kazanımı üzerindeki etkileri yadsınamaz boyutlara ulaşmaktadır. İnsanın kendi hafızasını oluşturmada etkileşim hâlinde olduğu çevrenin başat eyleyenleri arasında milleti oluşturan diğer fertler olduğu kadar zaman ve mekân olgusu da vardır. Yani “ben” kavramından “biz” kavramına geçiş sürecinde zaman, tarihi; mekân da çoğunlukla yapı sanatı örneklerini karşılamaktadır. Nasıl ki fertlerin kendilerini tanımlayan kimlikleri varsa şehirlerinde biriktirdiği hafıza ve tanımlayıcıları vardır. Tarihi süreç içerisinde belirlenen genel kabullerin konutlarda başlayan bu tecrübe birikimi, sokak ve mahalle ile bütün beldeyi kapsayan yapı ve mekânlar aracılığıyla şehir hafızasına dönüşmektedir. Ardıl nesillerin geçmişi bilme öğrenimi, imgelerden değil şehir hafızasını meydana getiren mimari yapılanmanın bünyesindeki müesseseler üzerinden daha verimli olmaktadır.

Şehirleri meydana getiren müesseseler, işlev eksenli olarak bir yandan farklı kültür çevrelerine işaret ederken diğer yandan dönemsel değişimlerin izlerini de taşımaktadır. Bu durum çoklu kültür katmanı ya da zengin kültür kavramları ile açıklanmaktadır. Her birisi dini mabet olsa da tapınak pagan, kilise Hristiyan, cami Müslüman kültür çevresini temsil etmektedir. Aynı işleve sahip olsalar dahi Bimarhane Selçuklu, Darüşşifa Osmanlı, Hastane Cumhuriyet Döneminin müesseseleridir. Tarihi dokuya sahip olan Anadolu şehirlerinin çoğu nispeten çoklu kültür katmanı yapıları ile günümüze ulaşabilmiştir. Bu şehirlerden birisi de antik dönemde liman kenti olarak kurulmuş Trabzon’dur. Şehrin Çömlekçi Mahallesi, çoklu kültür katmanı yapısı ile kent hafızasının önemli bir yerini doldurmaktadır.

Son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalarla kuruluş tarihinin MÖ 8. Yüzyıldan çok daha gerilere gittiği anlaşılan Trabzon şehrinin yazılı kaynaklarla desteklenen ilk yerleşim yerinin Yukarı Hisar (Ortahisar Mahallesi) ve güney (Bahçecik Mahallesi) bölgesi olduğu tahmin edilmektedir. Mevcut Trabzon Kalesi yapılaşmasının da tarihsel gelişiminin bu doğrultuda biçimlendiği, 2021 yılında başlanılan arkeolojik kazı çalışmaları buluntuları ile tecrübe edilmiştir. Trabzon şehrinin Kuzgun Dere Vadisi ile İskeleboz Dere Vadisi arasında kalan bu ilk yerleşimi, kuzeye sahile doğru gelişerek büyümüştür.

Orta Çağ’da önce Kuzgun Dere Vadisi’nin doğu yakası ile büyümeye devam eden şehrin günümüzdeki meydana sahile doğru olan alanının 1261 yılı sonrasında Komnenos idaresi altındaki Trabzon Rum Devleti’nin Cenevizlilerle yaptığı ticari imtiyaz anlaşması ile İtalyanların iskân ve imarına verildiği bilinmektedir (Tellioğlu, 2009, s. 84). 1314 yılında yapılan yeni bir anlaşma ile Cenevizlilerin Güzel Hisarın doğusuna kaydırıldıkları ve böylece Çömlekçi Mahallesi’nin de 14. yüzyıl başlarında kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Çömlekçi Mahallesi’nde inşa edilmiş olan ve günümüze kadar varlığını koruyarak gelebilen dönemin üç yapısı da mahallenin kuruluş tarihini 14. yüzyıla bağlamaktadır. Özellikle Cenevizlilerin Güzel Hisar’ı (Leontokastron) inşa etmeleri (Bryer & Winfield, 2020, s. 377) sonrasında hızla büyüyerek gelişen Çömlekçi Mahallesi, Osmanlı Devleti idaresine

geçtikten sonra, 1486 tahririnde Dafnunda Mahallesi olarak kaydedilmiştir. 1520 tahririnden sonraki kayıtlarda “Çömlekçi Mahallesi” olarak adlandırılmasından (BOA, MAD 828:1) da anlaşılacağı üzere mahallede, 16. yüzyılda çömlek üretimine faal olarak başlanmış olmalıdır. Bu tarihten sonraki gelişim ve nüfus hareketlerinden takip edildiği üzere birinci büyük harbin sonuna kadar bu mahallede çoğunlukla gayrimüslimler yaşamıştır (Bostan, 2002, s. 147). 1923 mübadelesinden sonra mahallede Müslüman nüfusun yoğunlaştığı tespit edilebilmektedir.

Çömlekçi Mahallesi kurulduğundan itibaren oldukça uzun bir süre günümüzdeki sınırlarından daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Trabzon’un doğu varoşu olarak gelişen bu bölge, tarihi Mithra Dağı (Boztepe) eteklerine kadar çıkmaktadır. Çömlekçilik ve balıkçılık yönüyle dönemin seyyah ve diplomatlarının anlatılarına da konu olan mahalle, özellikle Moloz Kapısı önündeki tarihi Hadrianus Limanı’nın işlev kaybı nedeniyle liman ticaretinin buraya kayması neticesinde önemli dönüşümler yaşamıştır.

ÇÖMLEKÇİ MAHALLESİ

Konumu ve Tarihi Arka Planı

Trabzon şehir yerleşkesinin doğu tarafında, tarihi Mithra Dağı (Boztepe) eteklerinde, Ganita (Leontokastron) falezinin doğusunda, sahil kıyısında kurulan Çömlekçi Mahallesi, sonradan bölünerek farklı mahallelere ayrılan büyük bir alanı kapsamaktadır. İlk kurulduğunda Esentepe Mahallesi (Arafıl Boy), İskenderpaşa Mahallesi’nin doğu tarafı (Kalafatalı), Değirmendere’nin batı tarafı ve Taksim Meydanı’nın bir kısmı Çömlekçi Mahallesi sınırları içerisinde kalmaktaydı. Doğuda Değirmendere, batıda Ganita, güneyde Boztepe ve kuzeyde de Karadeniz ile sınırlanan sahil çanağı üzerine kurulmuş olan mahallenin yeri, kıyı şeridindeki nispeten düzlüğünün ardından ani yükselti eğimine sahip bir koy biçimindedir. Mahallenin tanımlanan coğrafi konum ve biçiminden ötürü tarihi Hadrianus Limanı’nın işlev kaybı sonrasında Trabzon limanı, bu alana kaymıştır (Yavuz, 2018, C. 2, s. 277) .

Çömlekçi Mahallesi, tarihsel süreçte çok sayıda isim değişikliğine uğramış olsa da en çok mevcut adı ile kullanılagelmiştir. Mahalle için Dafneus/Dafne/Daphnai (Bryer & Winfield, 2020, s. 376), Dia Funda (Bryer & Winfield, s. 377), Dafnunda/Zaftunda (BOA, MAD 828:6-25), Urgancıyan (TK, KKA, TD 29:13a-18b) , Ayafilbo¹, Boztepe-i Zir, Boztepe-i Bala (Açık, 2017, s. 52; Küçükuşurlu & Başkaya, 2019, s. 221), İskenderpaşa (Küçükuşurlu & Başkaya, s. 221), Yavuz Selim (TBMKD, 1966), 1 ve 2 nolu Çömlekçi (TBMKD, 1971), Kudrettin Cami Mahallesi/Kudretiye Mahallesi (Küçükuşurlu & Başkaya, s. 223) gibi isimlerin kullanıldığı tespit edilebilmektedir.

1486 yılındaki tahrirde Dafnis/Dafnunda² (BOA, MAD 828: 11) olarak adlandırılan Çömlekçi Mahallesi’nin ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bir malumatımız olmasa da günümüze kadar edinilen bilgi ve imar faaliyetleri bakımından çıkarsamalara dayalı bir değerlendirme yapabilmektedir. Cenevizliler ile Trabzon Rum Devleti arasında imzalanan ticari imtiyaz anlaşması (chrysobull) bu bakımdan eldeki ilk veridir (Özdemir, 2020, s. 427). 1261 yılından sonra Cenevizlilerin Trabzon üzerinde ticari imtiyaz elde edebilmek üzere Komnenos kralları ile iletişim hâlinde oldukları kaynaklardan öğrenilmektedir (Tellioglu, 2009, s. 86). Bu girişimler sonrasında Trabzon şehrinin doğu tarafında koloni kurmaya başlayan Cenevizlilerin imar faaliyetlerine de eş zamanlı olarak başladıkları anlaşılmaktadır. 1306 yılında Leontokastron’u (Güzelhisar) inşa eden Cenevizliler, bu kalenin etrafında da adına

¹ St. Philippe Kilisesi (Kudrettin Camii) adından bozma olan bu isim, “Arafılboy” olarak günümüzde de halk arasında kullanılmaktadır. 1876 yılından sonraki tahrirlerde mahallenin adı “Aya Filibo” biçimde geçmektedir. 1912 yılında ise mahalle; Aya Filibo Müslüman Mahallesi, aya Filibo Ermeni Mahallesi ve Aya Filibo Rum Mahallesi olarak ayrılmış bir biçimde isimlendirilmiştir.

² Bu adlandırma ile ilgili olarak; mitolojideki Sicilyalı Çoban Dafnis’in (Daphnis) anlatısı (Erhat, 2019, s. 81) ve defne yağı üretimi akla gelmektedir.

“Cenevizliler Mahallesi” denilen bir mahalle kurmuşlardır (Tezcan, 2002, C. 1, s. 82). Cenevizliler ile Trabzon Rum Devleti arasında 1314 tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır (Tellioglu, s. 86). Bu anlaşmaya göre mal mübadele noktası olarak daha önceden var olan yerin değiştirilerek günümüzdeki Çömlekçi Mahallesi mahallinde yeni bir yerleşim yeri kurmaları istenmektedir (Küçükkuşurlu & Başkaya, 2019, s. 73). 1316 yılında imzalanan bir diğer anlaşmaya göre ise Cenevizliler, bu mahallede kendilerine ayrılan Katolik Kilisesi dışında hiçbir kilisede ayin tertip etmeyeceklerdir (Tellioglu, s. 86). Bu tarihi belgelerden anlaşılacağı üzere Çömlekçi Mahallesi’nde iskân ve imar faaliyetleri, 1316 yılından önce başlamıştır.

Görsel 1. 1898 Çömlekçi Mahallesi (II. Abdülhamid Yıldız Albümü)

Çömlekçi Mahallesi sınırları içerisinde kalan ve günümüzde de mevcut durumlarını koruyan tarihi yapılaşma üzerinden bazı çıkarsamalarla da mahallenin kuruluş tarihi tespit edilebilmektedir. Bu yapılar daha sonraki başlıklarda ele alındığından burada konu edilmemişlerdir.

Çömlekçi Mahallesi ile ilgili malumatımızın bir kısmını da seyyahlardan edinebilmekteyiz. Çömlekçi Mahallesi’nden bahseden ilk seyyah Evliya Çelebi’dir. 1640 yılında dönemin Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa’nın Kethüdası olarak şehre gelen Evliya Çelebi, Gürcistan ve Mekkristan vilayetlerine seyahati sırasında Çömlekçi Mahallesi Limanı’na uğradıklarını aktarmıştır. Mahalleden bahsetmeden limanın büyüklüğü ve şehre yakınlığından söz eden Evliya Çelebi fetihten sonra Mehmed Han’ın burada para kestirdiğini de eklemiştir (1986, s. 451).

Bijşkyan (Trabzon 1777 - Venedik 1851), vikerlik görevi ile geldiği aralarında memleketi olan Trabzon şehrinin de bulunduğu Karadeniz kıyılarını, 1817-1819 yılları arasında, oldukça detaylı bir gözlemle anlatmıştır. Bijşkyan, Çömlekçi Mahallesi’nin adını vererek şehrin doğusunda olduğunu ve Rum çömlekçilerle meskûn olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca müellifin “Eskiden burada Ermeniler de otururdu...” ifadesi 19. yüzyılın başlarında mahallenin nüfusunun ağırlıklı olarak Rum tebaadan oluştuğuna işaret etmektedir (1969, s. 39-61). Bijşkyan’ın ifadelerinden daha önce Rumların piskoposluk kilisesi olan Aya Filipp’ın (St. Philip/Esenteppe Kudrettin Camii) bulunduğu bölgenin ise kilisenin camiye dönüştürülmesi ile Türk mahallesi hâlini aldığı anlaşılmaktadır. Seyyah bu mahallenin batısında Eleusa³ olarak ismini verdiği bölgeye kadar uzanan Hacı Osman Sokağı’nın varlığından bahseder. Bu sokakta eski zamanlarda sıra sıra dükkânlar olduğunu ve yakınında bulunan

³ Eleusa mevkii ya da Kayalıkları, limanın doğusunda, bugünkü Rüştü Araz Camii’nin bulunduğu yerdir. Buraya Trabzon Limanı Değirmendere’nin getirdiği alüvyonlarla dolması diye 1906 yılında bir mendirek yapılmış ve bu yapı sonraları küçük mendirek olarak anılmıştır. Hâlihazırda bu yer Sahil Güvenlik Komutanlığı tarafından kullanılmaktadır (Yavuz, 2018, s. 287).

bir tarlanın içerisinde 19. yüzyılın başlarında “dört köşe bir harabe” olarak görülen yapının da eski bir hamam olduğunun söylendiğini aktarmaktadır (Üstün Demirkaya & Kırıcı, 2020, s. 446). Bıjışkyan’ın Çömlekçi Mahallesi mahallinde bahsettiği Dios ve Herakles tapınaklarının bulunduğu çaya kadar şehrin yayıldığı ifadesi ile Biksidis/Piksidis Çayı (Değirmen Deresi)’nin kastedildiği daha önceki ifadelerinden anlaşılmaktadır (Usta, 1999, s. 76). Bıjışkyan ayrıca geniş ve açık bir alana sahip olan yazlık limanın da Çömlekçi Mahallesi önünde konumlandığını ve sığ olduğundan ötürü yalnızca yaz mevsimlerinde kullanıldığını da eklemektedir (Usta, 76).

Çömlekçi Mahallesi’nden bahseden bir diğer seyyah Fransız V. Fontainer’dir. Fransa Coğrafya Derneği üyesi olan Fontainer, 1821-1829 yılları arasında, Anadolu’da aralarında Trabzon’un da bulunduğu bir dizi şehirde gezi ve incelemelerde bulunmuştur. Trabzon’un nüfusunun 60.000 civarında olduğunu ve yaklaşık 700-800 Hristiyan tebaanın Ganita falezinin doğusunda (Çömlekçi Mahallesi) yaşadığını kaydetmiştir (Akalin, 1997, s. 245). 1838 yılında Trabzon’a gelen İngiliz Coğrafya Derneği üyesi W. J. Hamilton şehrin ticari yapısı ve limanın (Çömlekçi Limanı) işlerliğinden bahsetse de mahalleden söz etmemektedir. 1833-1843 yılları arasında Anadolu’da kapsamlı araştırmalar yapan Fransız C. F. Texier, dış mahalle olarak tanımladığı ve Hristiyan tebaanın yoğun olduğu mahalleden (Çömlekçi Mahallesi ve etrafı) bahçelerinden ötürü Trabzon’un en latif kısmı diye bahsetmektedir (Usta, 1999, s. 105). II. Mahmut Döneminde (1808-1839) karantina hekimi olarak 1839 yılında gelen Dr. Ludwig Herrmann Trabzon’u anlattığı raporlarında bu durumun tam aksini iddia etmektedir (Yavuz, 2021, s. 131).

1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat’a kadar inceleme gezisi yapmak üzere görevlendirilen Feruhan Bey yol boyunca uğradığı şehirler hakkında notlar tutmuştur. Trabzon’u tanımlarken en doğuda Çömlekçi Mahallesi ile başladığı doğu varoşunun şehrin en muteber semti olduğunu da eklemektedir. Doğru varoşunun kıyıya yakın kısımlarının Rum mahalleleri olduğunu, konsolosluk binaları ve büyük ticarethanelerinin Taksim Meydanı doğu tarafından itibaren günümüzdeki Kalafatalı mahalli ve batısına doğru yoğunlaştığını ifade etmektedir. Çömlekçi Mahallesi’ndeki evleri de tarif eden Feruhan Bey, bu evlerin iki katlı kâgir ve havadar binalar olduğunu aktarmaktadır. Khumar ve Rum Piskoposunun kızı tarafından yaptırılan ve üzerinde “1500” senelik kitabesi bulunan Ay Filipo Çeşmesi, Çömlekçi ve Ay Filipo mahallelerinde Terazi başı çeşmeleri (su terazisi) ve Hacı Osman adını taşıyan sarnıç yapılarının (Usta, 1999, s. 133) bu mahallede olduğu da yine aynı seyyahın notlarından öğrenilmektedir.

Fransız hükümeti tarafından Anadolu’nun doğu bölgelerinde inceleme yapmak üzere görevlendirilen doğa bilimci T. Deyrolle 1869 yılında Trabzon’a gelmiştir. Gezdiği yerlerde ilgisini çeken yapı, nesne ya da olayları görsellerle bütünleştirme yöntemiyle anlatma geleneğini Trabzon’da da uygulayan seyyah, şehrin birçok yönden sosyo-kültürel yapısını tanımamızı sağlamıştır. Trabzon’da pek çok yapılan kaba çanak çömlek ve kiremit imalatını yalnızca ifadeleriyle değil çizimleriyle de destekleyerek aktarmıştır. “Trabzon’da Bir Köy Çeşmesi” adlı çiziminde yerel kıyafetli kadının sırtında taşıdığı çömlekten mamul testi, Çömlekçi Mahallesi’nde üretilen su testilerindendir (Takaoğlu, 2023, s. 346). “Trabzon’da Bir İdam Sahnesi” adlı çiziminde kompozisyonun en sağındaki saka figürünün taşıdığı su testisi, Trabzon çömlekçi ustalarının ürünü olarak değerlendirilmelidir (Akalin, 1997, s. 246).

Brüksel Kraliyet Müzesi müdürlüğü de yapan Filolog ve Arkeolog Fransız Profesör F. V. M. Cumont 20. yüzyılın başlarında geldiği Trabzon’u oldukça doyurucu bilgilerle tanıtmış olduğu eserlerinde günümüzde Esentepe Mahallesi (Arafil Boy) sınırları içerisinde kalan St. Sava Mağara Kiliseleri’ni Mithra dinine bağlantılı olarak değerlendirmektedir (Usta, 1999, s. 198). Nisan 1918’de Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ermeni iddialarını incelemek üzere aralarında yabancı gazetecilerin de bulunduğu heyetin başkanı olarak Trabzon’a gelen araştırmacı gazeteci ve üniversite öğretim üyesi

Boztepe (Mithra Dağı) üzerindeki Mithra tapınağını talan ederek buradaki tanrı heykelini parçaladıkları bu el yazmalarından anlaşılmaktadır (Emir, 2016, s. 33). Gizemli Mithra inancının tapınma ve ayinlerinin belli sayıda gruplar ile yapıldığı bilgisinden ve dönemin yaygın inancı olmasından yola çıkarak Boztepe’de birden çok mağara tapınağının (Mithraeum) olduğu akla uygun gelmektedir. Günümüzdeki Esentepe Mahallesi’nin hemen üzerinde girişi biçimlendirilmiş fakat devamı getirilmemiş oyma mağara teşebbüslerinin de mithreumlarla alakalı olabileceği değerlendirilmelidir.

Mahallede 2025 yılında yapılan TOKİ inşaat faaliyetleri sırasında Roma Dönemine tarihlendirilmesini önerdiğimiz bütüncüle yakın bir su kanalı ortaya çıkarılmıştır⁶. Yukarıda sözü edilen Bıjışkyan’ın tanımlamalarındaki Antik Dönem pagan tapınaklarının mahalledeki kült alanlarının (sunaklar) daha anlamlı hale geldiği bu su kanalı tespiti oldukça önemlidir. Bizans İmparatorluğu Döneminde özellikle İmparator Justinianos zamanında (527-565) imar faaliyetleri gören şehrin bu bölgesi ile ilgili bir kayda ulaşılamamıştır. Komnenoslar Dönemi, mahallenin imar ve iskânının yapıldığı, genişlediği, sanatsal aktivitelerin de yapılmaya başlandığı bir dönemi kapsamaktadır. St. Sava Mağara Kilisesinde olduğu gibi mithraumların mağara kilisesine dönüştürülmesi ve içlerinin dini içerikli fresklerle doldurulması bu dönemin mahalle üzerindeki etkin faaliyetleri arasındadır. Komnenoslar Döneminde bu günkü bilgilerimizle Çömlekçi Mahallesi’ne dört kilise, büyük mal mübadele deposu (Köse, 2017, s. 29), üç çeşme (Yerasimos, 1997, s. 302), maşatlık ve evler inşa edilmiştir. Bu dönemde imar faaliyetlerinin arttığı ve mahallenin hatırı sayılır bir büyüklüğe eriştiği 1550’li yıllarda yapılan tahrirlerden de tespit edilebilmektedir (Bostan, 2002, s.147). 1461 yılındaki Osmanlı fethi ile şehrin Türk-İslam beldesi hüviyeti kazanmasına yönelik yapılan imar faaliyetleri, mahallede de izlenebilmektedir.

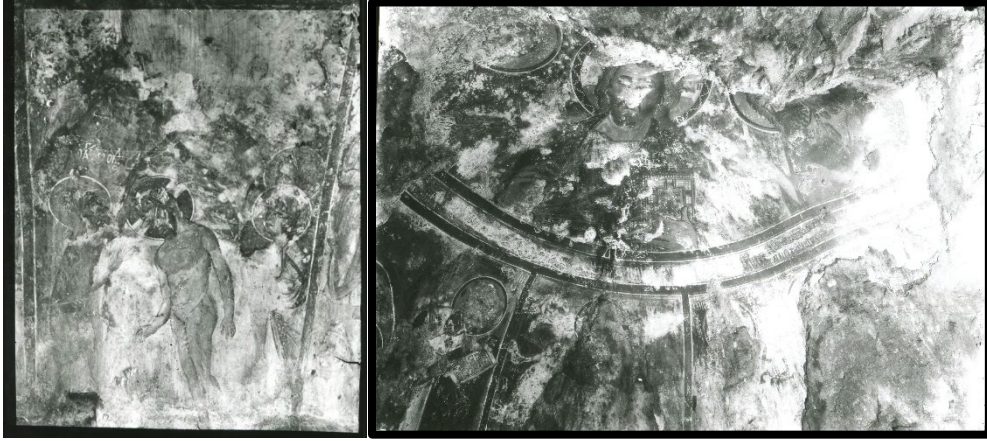
Görsel 3. Roma Su Kanalı

St Sava/Sabbas/Savas kaya kiliseleri: Günümüzde Esentepe (Arafilboy) Mahallesi sınırları içerisinde kalan mağara kiliseleri, Boztepe’nin kuzeydoğu kısmında sahil düzlüğü ile dağın eğimi arasında yer almaktadır. Etrafı çevrili geniş bir alanda dört şapel yapısından oluşan manzume, Kapadokya Bölgesi kiliselerinde olduğu gibi tamamı kayaya oymadır. Mağaraların ilk başta Mithra mezarları olarak oyulduğu (Cumont, 1906, s. 369) ya da Aziz Sabbas ve Aziz Onouphrios’a ithaf edilen erken Hristiyanlık mabetleri olduğu tartışılmaktadır (Brayer & Winfield, 2020, s. 444). Burada, kiliselerden en bütüncül olarak günümüze gelen ve Komnenoslar Döneminde hapishane olarak da işlevlendirilen (Erdem, 1988, s. 21) St. Sava Kilisesi tanımlanmıştır.

Aziz Sabbas’a ithaf edilen kilise, 7 metre yüksekliğinde ve 12 metre genişliğindeki oldukça büyük bir kaya çıkıntısına oyulmuştur. Burada bağımsız iki ayrı oyma şapel mevcuttur. Birinci şapelin düzgün

⁶ Su kanalı ile ilgili ilk tespitler ve raporlama tamamlanarak ilgili kurumlara iletilmiş, yayın çalışmalarımız ise devam etmektedir. SEFAD, 2025; (54): 329-352

yuvarlak olmayan oyma apsis girintisinin hemen önündeki naos taban kotundan yükseltilmiş bema bölümünde üç litürjik niş, sunak masası ve altar mevcuttur. Diğerinin üst kısmında aslı biçimde erişimi daha güç olan bu şapelin Aziz Sabbas'ın kathedikonu olduğu düşünülmektedir. Birinci şapelin kuzeyinde ve alt kısmında yer alan diğer şapel ise daha küçük boyutlu ve birinci şapelden daha ayrıntısız bir yapıya sahiptir. Aziz Sabbas'ın kathedikonu duvarlarında iki kat hâlinde fresk uygulaması katmanı tespit edilmiştir. Alt katman fresk taban sıva harcına saman katılarak tutturuculuğu artırılmış üst katman ise daha sert kıvamlı harç ihtiva etmektedir. Kalan izlerinden anlaşıldığına göre 12 bayram siklusundan sahnelerin işlendiği freskler, 13, 14 ve 15. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir (Brayer & Winfield, 2020, s. 444).

Görsel 4. St. Sava Kaya Kilisesi Tahrir Olmuş Freskleri (Millet & Rice, 1936, s. 213)

St. Eleutherios/Eleftherios Kilisesi: Çömlekçi Mahallesi'nin Ganita falezine ile birleştiği kalafataltı yanında Leontokastron'un aşağısında eski deniz kıyı şeridi üzerinde bulunmaktaydı. Cenevizlilerin Kemerkaya Mahallesi'ndeki taşkınlıkları nedeniyle daha sonradan bu alana taşınmaları kararı neticesinde Katolik kilisesi olarak yapılmış olabileceği değerlendirilmektedir (Brayer & Winfield, 2020, s. 426). 1306 yılında Trabzon'da Güzelhisar Kalesi'ni yapacak kadar etkin olan Cenevizliler, Komnenos Krallığı tarafından tehdit olarak görülmüşler ve bazı kısıtlamalar ile engellenmek istenmişlerdir. Venedikliler ile de denge unsuru oluşturmak amacıyla görüşülen imtiyaz anlaşmaları neticesinde bu durumun kendilerinin aleyhine olacağı gerekçesiyle Cenevizliler, ellerinde bulunan meskenleri yakarak bir kalkışmaya girişmişlerdir (Tellioglu, 2009, s. 57). Komnenos Krallığı tarafından bütün faaliyetlerinin durdurulması neticesinde bir süre yeniden anlaşma zemini oluşturulmaya çalışılmış ve nihayetinde o dönemde Dafneus olarak adlandırılan günümüzdeki Çömlekçi Mahallesi'ne yerleşmelerine 1316 yılında izin verilmiştir (Miller, 1926, s. 46). Kilisenin erken dönem Roma Katolik Kilisesi papalarından birinin adına yapılmış olması, Cenevizliler ile yapılan anlaşmada adı geçen mabet olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Katolikler tarafından büyük saygı duyulan ve erken dönem Papalarından birisi olan St. Eleutherios (Brusher, 1980, s. 26) adına bu kiliseyi inşa etmelerine müsaade edilmiştir. St. Eleutherios Kilisesi'nin Katolik cemaate ait olduğu 1580'li yıllara kadar mahallenin nüfus demografyasında Frenklerin varlığından da anlaşılmaktadır. Her ne kadar 1461 yılı fetih sonrasında giderek azaldığına şahit olunsun da Frenkler, yaklaşık yüz yıl daha bu mahallede varlıklarını devam ettirmişler ve sonrasında onların kiliseleri de dâhil mülkleri Ermenilere geçmiştir (Yerasimos, 1997, s. 291). Eleutherios Kilisesi yakınlarına günümüze gelmiş olan Çömlekçi Kilisesi olarak bilinen Theodore Temardhokos Ortodoks Kilisesi ve kiliseden dönüştürülen Hüsnü Göktaş Camii gibi birçok yapının daha inşa edilmesi de bu durumu açıklamaktadır. 17. yüzyıldan itibaren Katolik cemaatin neredeyse

tamamen mahalleden ayrılışı nedeniyle St Eleutherios Katolik Kilisesi Ermeniler tarafından devralınarak Ortodoks mabedine dönüştürülmüştür. Uzun yıllar Hristiyanların ibadethanesi olarak işlevine devam eden yapı, 1826 yılında Finlay tarafından harabe olarak kaydedilmiştir (1851, s. 413). Yapının harabeleri 1961 yılındaki Ganita tüneli açılışı sırasında tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Görsel 5. Kiliseden Dönüştürülen Hüsni Göktaş Camii (Vaftizci Yahya Prodromos Kilisesi) ve Kudreddin Camii (St. Philippe Kilisesi)

St. Eleutherios Kilisesi'nin mimari yapısı tam olarak bilinmese de araştırmalardaki tanımlamalara dayanılarak bazı çıkarsamalarda bulunulmuştur (Finlay, 1851, s. 43). Kilise, İtalya'daki Apollinare Nuovo (504) ve Classe (549) kiliselerinin bir benzeri olarak üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş olmalıdır. Dikdörtgen bir alan üzerine oturan kilisenin batı yönündeki narteks (giriş) bölümünün ortasında yükseltilmeyen bir de çan kulesi mevcuttu. Yuvarlak kemerlerin taşıdığı beşik tonozlarla üç bölüme ayrılan narteksin güneyinde de bir giriş kapısı açıklığı olma ihtimali vardır. Apsise dik uzanan üçer sütun ve yuvarlak kemerlerin taşıdığı nef düzeni naosun ana belirleyicisi durumundadır. Yapının orijinalinde de üst örtüsünde kubbe olmadığı, beşik tonozla örtülü olduğu, bu taşıyıcı sistemin diziliminden anlaşılmaktadır. Kilisenin dışarıya taşkın olduğu düşünülen üçlü apsis bölümü, içten ve dıştan yuvarlak biçimdedir. Ana apsis, pastaphorion hücrelerinden daha büyük ve dışarıya daha çok taşınılıdır. Apsis kısmının ön tarafındaki bema bölümü, naosla birleştiği kısımda belirgin olarak ayrılmıştır. Yan neflere göre geniş tutulan orta nefin daha yüksek olduğu ve çift yönlü kırma çatı ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Orta nefe göre daha düşük irtifalı yan nefler ise tek yönlü eğimli çatı ile örtülü olmalıdır. Düzgün kesmetaş ve moloztaş malzeme ile inşa edildiği anlaşılan yapının yuvarlak kemerleri ve tonoz örtülerinin tuğla malzeme ile yapıldığı düşünülmektedir. Katolik kiliselerinde önemsenmeyen süslemenin bu yapıda da olmadığı, gerek kaynak aktarımları gerekse 1961 yılı yıkım kayıtlarına dayanılarak söylenebilir.

St. Philippe/Aya Filibo Kilisesi (Kudreddin Camii): Günümüzde Esentepe Mahallesi sınırları içerisinde, Kudrettin Cami Sokak ile Topçuoğlu Sokak birleşiminde kalan yapı, bir yandan mahallenin üst taraflarına Ortodoks Hristiyanların yerleştiğini gösterirken diğer yandan mahallenin güneye doğru ne kadar büyüdüğünü de kanıtlamaktadır. Bryer ve Winfield, bu yapının Komnenos Kralı II. John'un eşi Eudokia tarafından 1282-1301 yılları arasında yaptırıldığını ileri sürmektedir (2020, s. 440). Ancak Komnenos Kralı III. Alexios'un (1349-1390) kızı ve Komnenos hazinedarı John Mourouzes'in eşi Anna Komnenos tarafından İsa'nın havarilerinden St. Philippe/Philippos (Gasque, 2004, s. 59) hatırasına ithafen yaptırıldığı (Ballance, 1960, s. 161) fikri genel kabul görmektedir. Ayrıca bu kilisenin hemen yanındaki tarihi bir çeşmenin üzerindeki kitabeden yola çıkılarak yapının daha eski tarihli olduğunu aktaran kaynaklar mevcuttur (Bijışkyan, 1969, s. 109). Kadın baniler tarafından inşa ettirilen başkent yapılarında olduğu gibi küçük bir şapel niteliğinde inşa edilen mabedin, mezar şapeli olma olasılığı üzerinde durulmalıdır. Üç evreli bir inşa süreci ile tamamlanan yapının ilk olarak tek nefli kubbeli

bazilikal planda, günümüze gelemeyen doğu yöne dönük tek apsis ve sonradan naosa dâhil edilen batıdaki dar narteks bölümleri mevcuttu. 1461 yılında Trabzon'un Osmanlı Devleti eliyle fethi sonrasında camiye çevrilen pisikoposluk kilisesi Panagia Chrysokephalos Kilisesi'nin (Fatih Büyük Camii) ardından yeni pisikoposluk kilisesi olarak bu yapı belirlenmiştir (Ballance, s. 161). Aynı yıllarda yapının batı tarafına orijinal şapelin kütlesi büyüklüğünde tonozlu dikdörtgen bir mekân eklenerek büyütülmüş ve Doğu Anadolu, Van Havzası, Kuzeydoğu Anadolu Hristiyan dini mimarisinin karakteristik biçimine benzer yüksek kasnaklı basık kubbe, orijinal kubbenin yerine eklenmiştir. Bu iki evresinden başka son olarak da yapının camiye çevrildiği, 1665 yılında bazı eklemeler ile günümüze ulaşmıştır (Rice, 1930, s. 29). Üçüncü evresinde yapının kuzey cephesinin tamamını kapsayacak uzunlukta ve esas yapı kütlesi büyüklüğünde son cemaat yeri olarak değerlendirilen birim eklenmiş, ilk evre yapısının narteksinin güney yönünde giriş kapısı olduğunu düşündüğümüz kısım kapatılarak mihraba dönüştürülmüş ve apsis bölümünün kuzeydoğu duvarına bitişik bir de minare eklenmiştir.

Theodore Temardhokos⁷/Çömlekçi Kilisesi: Kilise, Çömlekçi Mahallesi'nde Çömlekçi Caddesi'nden güneye doğru uzanan Ayışığı Sokağın doğusunda Ortodoks Rum cemaati için 14. yüzyıl sonları 15. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olmalıdır (Philippidis 1973, s. 643). Bu durum mahalleye, bir yandan Latin Katolik Hristiyanlarının yerleştiğini diğer yandan da Ortodoks Hristiyanlarının da varlığını göstermektedir. Çömlekçi Mahallesi'ne Ermenilerin de yerleştiği, kaynakların (Lowry, 2005, s. 29) yanında, alanda Ermeni Kilisesi adı ile yapılan dini mabetlerden de anlaşılmaktadır (Brayer & Winfield, 2020, s. 421).

Yapının yakınlarında bulunan bir çeşme üzerindeki Rumca kitabe de hem Theodore Temardhokos adı hem de 1487 tarihinin okunması (Yerasimos, 1997, s. 283) bu yapının isimlendirilmesi bakımından bir fikir verse de yapının tarihlendirilmesi bakımından oldukça geçtir. Bu tarihlerde yapının onarım geçirmiş olabileceği akla daha yatkındır. Dikdörtgen bir alan üzerine oturan kilise, üç nefli bazilikal plan tasarımı göstermektedir. Kuzey ve güney yönlerden girişi olan narteks bölümü, beşik tonoz ile kapatılmış yapının boyutlarıyla dengeli bir ölçüye sahiptir. İkişer sütun, birer payenin taşıdığı iki sıra hâlindeki yuvarlak kemerli taşıyıcı düzeninin üç nefe böldüğü naos, planın ana belirleyicisi durumundadır. Orta nefin yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulma ilkesi burada yan neflerin lehine gelişmiştir. Bema bölümü, taşıyıcı payeler arasına atılan kuzey-güney istikametli yuvarlak kemerlerle naostan ayrılmıştır. Üçlü apsis bölümü dışarıya taşırılmış ve ana apsis vurgulanmıştır. Tonoz örtü sistemi ile kapatılan yapının yan ve orta neflerini de kapsayan kırma çatı altına alınışı son dönem onarımlarının izlerindendir. İşlev değişikliği yapılmayan kilise, günümüzde de esas yapısını korumaktadır.

Diğer yapı, müessese ve mekânlar: Komnenoslar Döneminde (1204-1461) Çömlekçi Mahallesi'nde inşa edilip günümüze gelemeyen ve basılı yayınlarda adı geçen çok sayıda yapı ismi belirlenmiştir. Dormition Kilisesi, Astuatsatsin Meryem Kilisesi, Nativity Kilisesi, St. Auxetios Ermeni Kilisesi, St Barbara Ermeni Kilisesi, Aziz Marina Kilisesi, Theotokos Eleousa Kilisesi, St. Nizholas Şapeli kaynaklardan tespit edilen dini yapılarıdır (Brayer & Winfield, 2020, s. 380).

Çömlekçi Mahallesi'nde, Komnenoslar dönemine ait üç çeşmenin varlığı, mevcut kaynaklardan anlaşılmaktadır. Günümüzde Esentepe (Arafilboy) Mahallesi sınırları içerisinde kalan St Philippe Kilisesi bitişiğindeki çeşmenin 4. yüzyıla ait bir yazıtının Bıjışkyan tarafından görüldüğü iddiasını bir

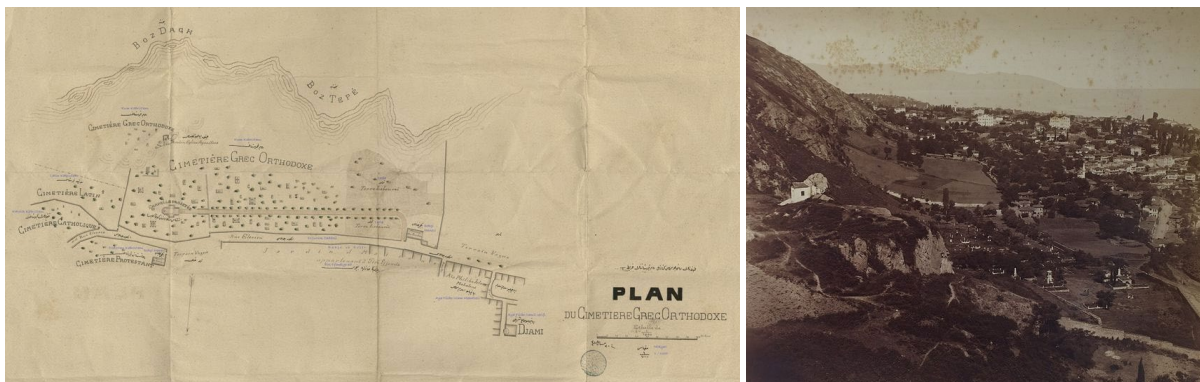
⁷ Çömlekçi Rum Kilisesi'nin orijinal adı kaynaklardan tespit edilememiştir. Ancak bu kilisenin adlandırılmasına yönelik olarak iki isim önermekteyiz. Bunlardan ilki mahallede yapının çok yakınında bulunan çeşmeden alınmış 1487 yılına ait Rumca kitabe'deki Theodore Temardhokos (Methiyeye layık Meryem) isminin bu kilisenin de orijinal ismi olma olasılığının bulunduğudır. Diğer bir öneri de; yine Çömlekçi Mahallesi'nde bulunan 1509 tarihli diğer bir çeşme kitabesindeki Georges Empoghos isimidir. Ancak bu ikincisinin Ortodoks Hristiyanlarınca dini mabetlere verilen yaygın isimlerden olmadığından yola çıkarak ilk ismin yapının orijinal adı olduğu değerlendirilmelidir.

kenara bırakırsak (1969, s. 109) Christantos Philifidis'in eserinde 13. yüzyıl sonlarına tarihlenen Ejder Çeşmesi (Kudrettin Camii yakınlarında), 1487 tarihli Theodore Temardhokos Çeşmesi (Çömlekçi Kilisesi bitişiğinde), 1509 tarihli Geoerger Empokhos Çeşmesi (Çömlekçi limanına yakın yerde) bahsettiği çeşmeleri sıralayabiliriz (1973, s. 723).

Kommenosların Venediklilerle yapmış oldukları 1319 yılı imtiyaz anlaşmasında adı geçen "Petra Nigra/Porta Nigra" adlı şehir kapısının Çömlekçi Mahallesi batı tarafında olma ihtimalini Bryer ve Winfield ileri sürmektedir (2020, s. 380). Ayrıca St Philippe Kilisesi (Kudrettin Camii) yakınlarında halk hamamının varlığını da aynı kaynaktan anlamaktayız (2020, s. 374). 1314 yılında Komnenos Krallığı ile Cenevizliler arasında imzalanan imtiyaz anlaşmasına göre Çömlekçi Mahallesi'ne oldukça büyük bir mal mübadele hanı yapılmıştır. Adı Dafne Limanı olarak bilinen mahalle liman yapısının da bu yıllardan sonra işlerlik kazandığı anlaşılmaktadır. Bu limanın resmi işlerinin görüldüğü gümrük binaları ve hinterlandındaki ticari yapıların da varlığından söz edilmelidir.

Günümüzde Esentepe Mahallesi ile Değirmendere Mahallesinin kesiştiği Boztepe'nin kuzeydoğu eteklerinde kalan hatırı sayılır büyüklükteki alan, Komnenoslar döneminde gayrimüslim mezarlığı olarak ayrılmıştır. Alan, Maşatlık denilen Rum Mezarlığı, Latin Katolik mezarlığı, Protestan mezarlığı, Ermeni mezarlığı ve Garipler mezarlığına ayrılmıştır (Şaşmaz, 2014, C. 1, 279). 1935 yılı Trabzon Belediye Meclisi Zabıtnamelerine göre Maşatlığın alanı 5 hektar 6859 m² civarındadır. Maşatlığın bulunduğu alan 1962 yılında istimlak edilerek 5000 m²'lik kısmına, aynı yılda Karadeniz Teknik Üniversitesi olarak geçici hizmet veren okul yapılmıştır. Bu istimlak sırasında nitelikli görülen lahitler ile mezar taşları Ayasofya Müze alanına nakledilmiştir.

Çömlekçi Mahallesi'nin Osmanlı hâkimiyeti altında oldukça büyük dönüşümler yaşadığı anlaşılmaktadır. Mahallede Hristiyan tebaanın kullandığı yukarıda tanımlanan dört kilisenin de uzun bir süre camiye çevrilmemiş olması gayrimüslim nüfusun çok değişmediğini göstermektedir. St. Sava Mağara Kilisesi, St. Elefterios Kilisesi ve Theodore Temardhokos Kilisesi'nin 1923 nüfus mübadelesine kadar işlevlerini sürdürdükleri bilinmektedir. St. Philippe Kilisesi ise ancak 1665 yılında Camiye dönüştürülmüştür. Fetih sonrasında mahallede İtalyan kökenli Katolik nüfus hızla azalırken Ortodoks Rumlar ve Apostolik Ermeni nüfusu giderek artmıştır. İmar faaliyetleri de bu değişim neticesinde farklı bir ivme kazanmıştır. Yoğun olarak üretim ve ticarete dayalı olan bu dönüşüm bir yandan mahallenin uzun yıllar geçim kaynağını oluşturan mesleklerin artmasını sağlarken diğer yandan kent hafızası birikimini zenginleştirmiştir.

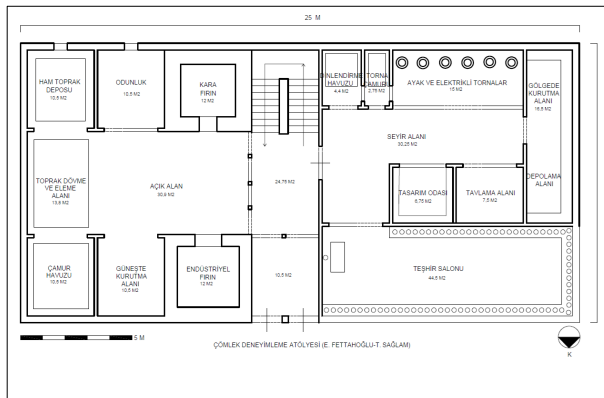
Görsel 6. 1894 tarihli Maşatlık Krokisi (E. Dinç) ve 1940'lı Yıllardaki Görüntüsü

Osmanlı Döneminde, mahallede çoklu kültür katmanı yapısına dâhil olan **çömlekçilik** üretiminin varlığı fetih sonrası tutulan arşiv kayıtlarından belirlenebilmektedir. 1520 yılı tahririnde mahalle adının "namı değer Çömlekçi" olarak ifade edilmesi, çömlekçiliğin bu tarihten önce mahalleye

geldiğini kanıtlamaktadır. Rum çömlekçileri ile birlikte Türk ustalarında üretim faaliyetlerine katıldıkları, 1554 yılındaki şer'iyye sicilinde adı geçen "Çanakçı Hasan" kaydından anlaşılmaktadır (Turan, 2014, s. 361). Çömlekçi Mahallesi'nde üretim yapan çömlek atölyelerinin küçük ölçekli günlük ihtiyacı karşılayacak ve yerelde pazarlanacak düzeyli bir imalatının olduğu anlaşılmaktadır (Takaoğlu, 2023, s. 328). Üretim atölyelerinin çoğunlukla tek katlı olduğu, bazı birimlerin farklı atölyelerce ortaklaşa kullanıldığı da tespit edilebilmektedir (Fandaklı, 2018, C. 1, s. 33). Trabzon şehir yerleşkesinin doğusunda kalan Çimenli (Hos) bölgesinden alınan demir pigmenti yüksek çömlek toprağı atölye harmanındaki açık toprak deposuna taşınmakta, elekleme ve dövme aşamasından sonra çamur havuzunda çamur kıvamına gelinceye kadar su ile karılmaktadır. İşleme kıvamına gelinceye kadar dinlenme havuzunda bekletilen çamur, ustanın testinden geçince çömlekçi tornasına alınmakta ve imalat başlanmaktadır. Biçimleri verilen çömlekler atölyenin gölgede kurutma odasında kurutulduktan sonra tavlanaarak kara fırında pişirilmektedir. Tekrar elden geçirilen çömlekler, atölye harmanının açık alanlarından bir diğer bölümündeki güneşte kurutma alanından sonra kullanıma hazır hale gelmektedir.

Görsel 7. Turan Takaoğlu'nun Alacahan Buluntularına Dayanarak Trabzon Çömlekçi Mahallesi Üretimi Çömlek Kap Sınıflandırması (Takaoğlu, 2023, s. 328)

Görsel 8. Günümüz İçin Önerilen Çömlek Üretim Atölyesi Plan Denemesi ve Trabzon'da Çömlekçi Dükkanı (M. Reşat Sümerkan Kişisel Arşivi)

Alaca Han'ın 2012 yılı restorasyonu sırasında ortaya çıkan çömlekler doğrultusunda Çömlekçi Mahallesi üretim atölyelerinde imal edilen kapları sınıflandıran Turan Takaoğlu, 6 tip belirlemiştir. Araştırmacının; tek kulplu büyük su testisi (Cadı/Cazı küpü), ağzı geniş tek kulplu çocuk su testisi, ağzı dar tek kulplu çocuk su testisi, yayık, ibrik, huni olarak sınıflandırmasının (Takaoğlu, 2023, s. 345) dışında has küp, turşu küpü, güveç olarak kullanılan gündelik yaşam gereçlerinden başka pöğrek (boru), tüteklik (baca borusu), kiremit gibi yapı malzemelerinin üretildiğine de tanık olmaktadır.

1532 yılına ait tahrir defterinde; “Zâviye-i Mağara, der bâlâ an mahalle-i Çömlekçi, der tasarruf-ı Derviş Mehmed” ve “Zâviye-i Hızırılık, der sûy-ı Meydan-ı Çömlekçi, der tasarruf-ı Hızır bi hisse-i Derviş Ali” (BOA, TT 53:4) şeklinde geçen, Çömlekçi Mahallesi'nin yukarısında Derviş Mehmed tasarrufundaki Mağara Zâviyesi ile Çömlekçi Meydanı'nın yukarısında Derviş Ali hissesi ile kurulduğu anlaşılan Hızırılık Zâviyesi ve nihayet Derviş Ali tasarrufundaki Kalenderhâne Zâviyesi kayıtları mahallenin çoklu kültür katmanına zaviye yapılarının da eklenmesine sebep olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında mahallede geleneksel çömlek üretiminin yanında halat, **urgan**, kınnap ve sicim imalatının da yapıldığı kaynaklardan tespit edilmektedir. Mahalleye verilen adlar arasında “urgancıyan” tanımlaması bu üretime dayandırılmaktadır (TK, KKA, TD 29: 13a-18b). Kenevir lifinden yapılan bu üretimin 16-19. yüzyıllar arasında önemli bir ticaretinin olduğu anlaşılmaktadır (Öksüz, 2006, s. 220). “Mağraç” ya da “dürğü” denilen kendir lifi yumakları dövülerek açılmakta ve metal dişli taraklarla taranmaktadır. Tarama işlemi sırasında “tuncük” denilen kısa ve dayanıksız parçalar daha önemsiz üretilere ayrılmaktadır. Taranan ve ayıklanan lifler, insan gücü ile döndürülen çıkırıklar vasıtasıyla iplikler haline getirilmekte ve üretimin cinsine göre belirli sayılardaki iplikler çarklarda bükülerek imalat gerçekleştirilmektedir. Pürçeklerinden temizlenen ürünler hem yerel tüketimde hem de ihracata dönük ticaret malı olarak değerlendirilmektedir.

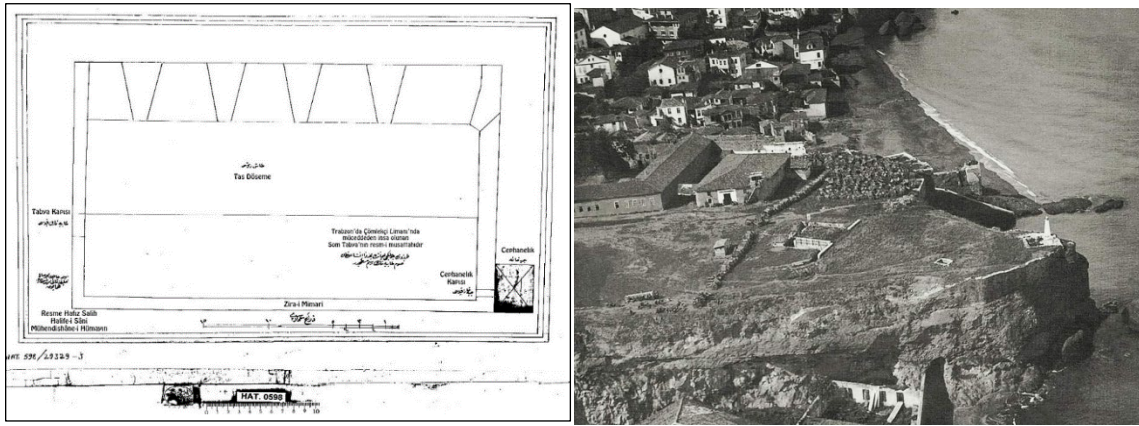
Görsel 9. Çömlekçi Hamamı Planı (Karpuz, 1994, s. 147) ve 1930'lu Yıllardaki Çömlekçi Mahallesi Görüntüsü

Çömlekçi Limanı, Değirmendere tarafındaki gaz iskelesi ve limana yakın balıkçı iskelesine; çömlekçi peremeleri, çömlekçi pereme çaparıları, çömlekçi mavnaları, çömlekçi mavna çaparıları vasıtası (Başkaya, 2015, s. 81) ve insan gücü ile taşınan mallar ve gelişen ticaretin sebep olduğu kalabalık nüfusun temizlik ihtiyacı, mahallede kurulan hamamlar ile sağlanmıştır. Yakın dönemlere kadar mevcudiyetini koruyan **Çömlekçi Hamamı**, bu yapı grubunu temsil eden numunelerden yalnızca biridir. Doğu-batı doğrultulu dikdörtgen bir alana oturan hamamın doğuya bakan soğukluğu ahşap kubbe ile örtülüdür. Hela ve temizlik hücrelerini de barındıran ve iki bölmeden oluşan ılıklik kısmı tonoz örtülüdür. Dört eyvanlı, dört köşe halvetli sıcaklık bölümünün üzeri de ahşap kubbe örtüsü ve kubbe feneri ile Trabzon hamamlarına özgü yapıdadır. Sıcaklık bölümünün kuzey cephesine konumlandırılan külhan, uzun dikdörtgen biçimli ve tonoz örtülüdür. Günümüze ulaşamayan hamam, tasarımı

genel hamam planını devam ettirmekte olsa da malzeme ve teknik açısından yöresel uygulamalar barındırmaktadır.

19. yüzyılın başlarında Rus donanmasının Trabzon üzerine özellikle Çömlekçi Limanı kısmından yaptığı taciz bombardımanları, yeni güvenlik tedbirlerinin uygulanmasını gerekli kılmış ve Vali Hüsrev Paşa'nın gayretleri ile şehirde belirlenen önemli savunma noktalarına tabyalar inşa edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerde (BOA, C.AS 198: 8503) 1818 yılında gerekli yazışmalardan sonra mühendis-i hümayunun yapı sınıfı halifelerinden Mehmed Tahir Efendi görevlendirilerek tabyaların inşasına başlanılmıştır. Pulathane, Güzelhisar, Moloz, Ayasofya Tabyalarından başka bu tarihte mühendis Salih Efendi'nin kontrolünde Çömlekçi/Som/Telli Tabya da inşa edilmiştir (Ülkü, 2012, s. 833). Havaalanı civarındaki Gamboz/Campos tabyası ile birlikte Çömlekçi Limanı Koyu'nu korumak üzere yapılan Çömlekçi Tabyası, limanın güneydoğusunda mahallenin doğu yönünde yer almaktadır. 1902 yılında tabyayı gören Feruhan Bey, doğu varoşunun sonunda yani limanın doğu sahilinde limanı ve şehri düşman gemilerine karşı koruyan Telli Tabya denilen bir tabya olarak bahsetmektedir. Şehrin ana savunma hattını oluşturan önemli tahkimatlarından biri olan Çömlekçi Tabyası, merkezi idarenin denetimi altında planlı bir çalışmanın sonucunda inşa edilmiştir (Babul, 2021, s. 237).

Çömlekçi Limanı'nın giderek işlerlik kazanması mahalleye dışarıdan gelen geçici nüfusu yoğun bir şekilde çoğaltmış, bu durum da ticari yapıların artmasını sağlamıştır. Bu dönemde mahallede çok sayıda han, mal mübadele alanları ve günlük ihtiyaçlara binaen küçük dükkânlar yapılmıştır. Elimizdeki mevcut bilgilerle mahallede belirleyebildiğimiz Deve Hanı, Büyük Han (DH. TMIK. M 56: 27) ve Arafilboy hanları (4 adet), han yapılarına örnek teşkil etmektedir. Bu hanların şehir içi hanı değil "uğrak hanı" türünde yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Şehre doğu illerinden gelen ticari amaçlı kervanların hayvanlarına da barınak oluşturacak düzenlemeleri ile hanlar 20. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Eski tarihli fotoğraflardan belirleyebildiğimiz bu hanların tespit ve tasnifleri yeni akademik çalışmalara konu edilecek büyüklüktedir. Ayrıca mahallede limana yakın bir yerde "Tuz Ambarı" olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır (BOA, ŞD 1859: 31).

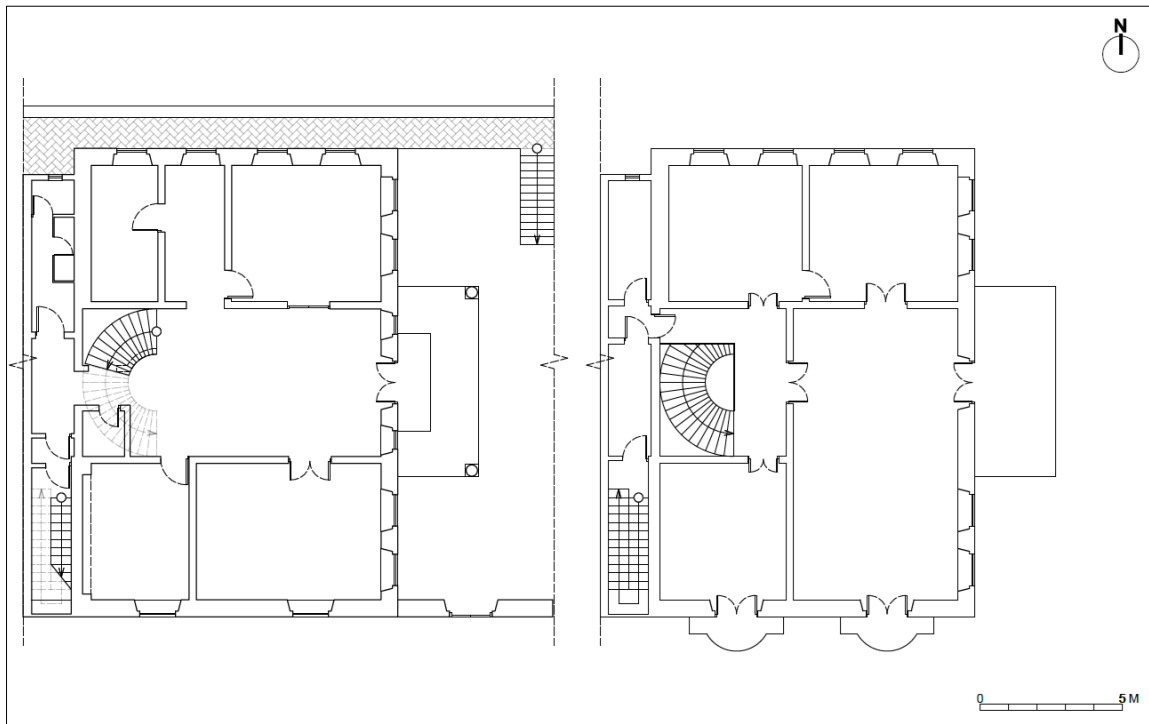

Görsel 10. Çömlekçi/Telli/Som Tabyası Planı (BOA, HAT:598/29329,1818) ve Güzelhisar Tabyası (M. Yaylalı)

Mahallede Osmanlı dönemi yapılaşmasının bir diğer kolunu da eğitim müesseseleri oluşturmaktadır. Bu eğitim kurumlarının ilki, 1898 yılında Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilen Mehmet Tevfik Bey'in (Esbak) gayretleri ile eskiden var olan Ayafilibo Sıbyan Mektebi'nin⁸ onarılması neticesinde **Numune-i Edeb Mektebi** adıyla Kudrettin Camii kuzeyinde açılmıştır. Mektep 1911 yılında

⁸ 1898 tarihli Trabzon Vilayet Sicilnamesi'nde adı geçen Ayafilibo Sıbyan Mektebi, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi doğrultusunda eğitim veren yeni sistem okuludur.

tamamen yıkılarak aynı adla yeniden yapılmıştır. 1928-1929 eğitim öğretim yılında adı Tevfik Bey Mektebi, 1947 yılında da Tevfik Bey İlkokulu olarak değiştirilmiş (Aksoy, 2021, s. 110) ve günümüzde aynı adla ana sınıfı olarak alanında hizmet vermeye devam etmektedir. Geç Osmanlı dönemi kamu yapılarının tipik planı ile inşa edilen mektep, küçük boyutlu, bodrum üzeri iki katlı yapısı ve düzgün kesme taş malzemeli cepheleri ile ebniye nizamnamesi şartnamesi inşa tekniklerini yansıtmaktadır. Mahallede Rum tebaa tarafından kurulan 129 mevcutlu **Erkek Rum Okulu**, 65 mevcutlu **Kız Rum Okulu** yapılarının yapılış tarihi tam olarak bilinemese de (Aksoy, s. 122) Hüsnü Göktuğ Camii güneybatısında, Kahya Yahya Konağı'nın doğusunda konumlandıkları eski fotoğraflardan belirlenebilmektedir. Yine mahallede 19. yüzyılın son çeyreğinde Theodore Temardhokos/Çömlekçi Kilisesi'nin kuzeydoğusunda, sahile yakın alanda **Mihitarist Ermeni Mektebi** adında bir okulun daha varlığı tespit edilebilmiştir (Albayrak, 2002 s. 418).

Görsel 11. Fransız/Amerikan Konsolosluğu Zemin ve Üst Kat Planı (Ç. Aydın) ve 1910'lu Yıllar ile Güncel Görüntüsü

1835 yılında “Pluto” isimli İngiliz buharlı gemisinin Trabzon Çömlekçi Limanı’na ilk gelişinden sonra hızlı bir ivme kazanarak artan ticaret ve uluslararası dolaşım yoğunluğu beraberinde şehre konsoloshanelerin açılmasını getirmiştir. Osmanlı hâkimiyeti öncesinde açılan Ceneviz ve Venedik konsoloshanelerinin Komnenoslar Dönemi sonrasında kapatıldığı görülmektedir. Tarihi vesikalardan 19. yüzyılda 22 ayrı devletin Trabzon’da konsolosluk açtıkları tespit edilmiştir (Küçükuşurlu & Başkaya, 2019, s. 75-83). Yoğunlukla Meydan ve çevresinde kurulan konsoloshanelerin bir kısmı Çömlekçi Mahallesi’nin sınırları içerisinde kalmaktadır. 1827 yılında açılan Sardunya Konsolosluğu’nun Güzelhisar’ın doğusunda liman tarafına baktığı Fontanier’in anlatımlarından belirlenebilmektedir (Yılmaz, 2014, s. 170). Su Yolu Caddesi üzerinde, 1897 yılında Fransız Konsolosluğu olarak yapılan 1905 yılında Amerikan Konsolosluğu olarak kullanılan ve günümüzde Trabzon Barosu hizmetine tahsis edilen yapı, dönemin benzer işlevli yapılarını temsil eden orijinal örnektir. Bahçeli dış sofalı bir plan üzerine iki katlı olarak tasarlanan yapı, ampir üslup ile inşa edilmiştir. Bahçe giriş kapısı, ana giriş kapısı ve pencere düzenlemeleri İstanbul ve İzmir’de Levanten ailelerinin inşa ettirdikleri köşk ve konakları andırmaktadır. Yapı ana taşıyıcılarının cephe yüzey düzleminden dışarı taşırılmış olmaları neoklasik cephe düzeninin karakteristik özelliği olarak dönemin kamu yapılarında da sıkça karşılaşılan bir uygulamadır. Yine profilli kat silmesi ve saçak kademelenmeleri üslubun mimariye yansımaları olarak görülmektedir. Çok yönlü teras pencereci kırma çatı ve ithal Marsilya kiremit örtü sistemi, Geç Osmanlı, Erken Cumhuriyet kamu ve sivil yapılarının batılılaşma dönemi etkilerini taşımaktadır.

1916 yılı Rus işgali sırasında mahalle, lojistik üs konumuna getirilmiştir. İşgal yıllarında öncelikle limanın işlerliğini artırmak ve daha kolay kullanım sağlamak amacıyla mahallede yeni yollar açılmış, depolama alanları oluşturulmuş ve dolayısıyla da birçok yıkım gerçekleştirilmiştir (Uzun, 2008, s. 32). Şehrin muhtelif yerlerinden toplanan her türlü malzeme mahallede oluşturulan geniş alanlara depolanmakta ve Rusya’ya götürülmek üzere yığılmaktadır. Aynı zamanda Rusya’dan getirilen malzemelerin de indirildiği alan olarak kullanılan mahalle sahilinde Değirmendere’de oluşturulan yapay iskele ile liman arasında bir de “dekovil” hattı kurulmuştur (Kefeli, 2013, s. 128).

Çömlekçi Mahallesi çoklu kültür katmanına dâhil edilecek diğer bir yapı grubu da konut mimarisidir. Çoğunlukla 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında yapılmış olan mahalle evleri geleneksel sokakların organik dokusuna uygun olarak yapılmıştır. Trabzon’un diğer Mahallerindeki denize dik uzanan sokaklarının aksine Çömlekçi Mahallesi’nde denize paralel sokakların varlığı konutların da konum ve planlarını etkilemiştir. Bu durum mahallenin batısında denizin içine giren Ganita falezinin şehirle ulaşım ağını kesmiş olması ve bağlantı ağının meydan güzergâhı ile sağlanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Mahalledeki evlerin bahçe kapılarının da umumiyetle batıya dönük yapılmalarının ana sebebi bu durum olmalıdır. Denize paralel sokakların her iki yakasına dizilen konutların ön cepheleri deniz manzarasına dönük kurulmuş, teraslı arazinin de görüngüyü kesmemesi istenen konut yerleşimini sağlamıştır. Arnavut kaldırımı döşeli bu dar sokakların tabii kıvrımları mesken yerleşimleri sırasında kesilmemiş, bilakis yapılar da eğrilme ve kıvrımlara dâhil edilerek geleneksel mimarinin insani cihetine katılmışlardır. Sokağın her iki yakasında nefes alan bahçeli evlerin ağaçları dışarı taşarak sokağa serinlik oluşturmuş ve yaşamın kalitesini artırmıştır.

Mahallenin ana dokusunu oluşturan evler, tarihsel süreç içerisinde meydana gelen yaşanmışlıkları ve çok kültürlü etkileşimi yansıtır bir mimari örgü içermektedir. Çoğunlukla iki katlı olan mahalle evlerinin konak olarak sınıflandırılanları, üç normal kat üzerine bir de teras katlı olabilmektedir. Taş ve ahşap bileşenlerinden oluşan bu evler, yağışın fazlalığı nedeniyle geniş saçaklı ve kiremit kaplı çok yönlü kırma çatı örtü sistemleri ile tamamlanmaktadır. Zemin katlar ve nemli olan kuzey ve batı cepheler tamamen taş malzeme, rutubetin az olduğu güney ve doğu cephelerde ise dolma ya da iç mekân bölme duvarlarında olduğu gibi bağdadi örgü tekniği kullanılmıştır (Karpuz, 1993, s.

20). Zemin katın asıl önemli olan oylumu, içerisinde ocak, hela ve odunluğun da yer aldığı, ağaç ve süs bitkileri ile hem ekolojik hem de görsel değeri olan açık bahçe ya da avlulardır. Kışlık odalar, taşlık, kiler ve zaman zaman ahır-merek birimlerinin yer aldığı zemin katlar evin haremlik bölümünü oluşturlar. Üst katlar çoğunlukla iç sofalı ve yaşam odaları ile başodanın yer aldığı katlardır. Geleneksel Anadolu ev yapısında olduğu gibi geniş ve yüksek tutulan odaların süslü ahşap tavanları yanında çiçeklik, yüklük, sedir, kerhiz/gusülhane ve kahve ocakları gibi oda elamanları klasik uygulamalardır. Mahalledeki konakların girişleri, üst kat ya da katların çıkmasını taşıyan kompozit başlıklı taş sütunlu biçimleriyle Trabzon evlerine özgü çokkültürlü etkileşimin yansımaları olarak düzenlenmişlerdir. İç sofanın yapı ana kütesinden yaklaşık iki metre kadar ileriye çıkma yapan tasarımı, büyük boyutlu evlerin hemen hemen tamamında ortak özellik olarak 19. yüzyıl son çeyreğinin batılılaşma üslubunun tipik uygulamalarındandır.

Görsel 12. Theodore Temardhokos/ Çömlekçi Kilisesi; Kahya Yahya Konağı ve Numune-i Edeb Mektebi

Çömlekçi Limanı iskelesinin sorumlusu kâhyaya ait olan **Kahya Yahya Konağı** mahallenin en bilinen meskenlerindendir. Bağımsız hamamı da olan üç katlı teraslı konak, nitelikli ahşap işçiliği yanında sütunlu girişi, iç sofa çıkması ve oda tefrişatı ile dönemin geleneksel Trabzon konağı sınıflandırmasının tipik bir örneğidir. Mustafa Kemal Atatürk, 1937 yılı Trabzon ziyareti sırasında arkadaş olduğu Çilingirzadelerin mahalledeki **Çilingirzade Ömer Efendi Konağı**'na konuk olduğu (Fandaklı, 2018, C. 1, s. 35) iddiası teyide muhtaçtır. Hüsnü Göktuğ Camii doğusunda, şimdiki sahil yolunun güneyinde yer alan konak ne yazık ki yıkılmıştır. Yakupzade Süleyman Efendi Konağı, Çepnioğlu İsmail Efendi Konağı, Alemdarzade Hamit Ağa Konağı, Karpuzzade Ömer Efendi Evi, Bayramzade İzzet Efendi Evi, Kençalizade Şevket Beyin Evi, Esmerzade Yusuf Ağa Evi, Halilzade Hafız Efendi Evi, Çavuşzade Dursun Bey Evi, Hançerzade Seyfeddin Bey Evi mahallenin bilinen konak ve evlerinden birkaçıdır (Fandaklı, C. 1).

SONUÇ

Çömlekçi Mahallesi'nde, Antik Dönem paganist Yunan mitleri ardından Helenistik dönem Anadolu'da erken devletlerinden biri olan ve Greko-Pers kültür çevresinin etki alanında kurulan Pontus Devleti'nin gizemli inanç sistemi Mithra kültü ile başlayan çoklu kültür katmanı, Trabzon şehir yerleşkesinin doğu sınırını belirler. Sonraki yıllarda batılı araştırmacılar ve seyyahlar tarafından Çömlekçi Mahallesi alanı için ısrarla kullanılan Dafnis adının paganist Yunan mitolojisinde geçen tanrı Hermes ve peri kızından olma oğlu Sicilyalı Çoban Daphnis ile alakasının olup olmadığını anlamak güncel bilgilerle imkânsızdır. Ancak Boztepe'de St. Sava kaya kiliseleri dolayısıyla Çömlekçi Mahallesi'ni de içine alan, Mithra kült yapılarının varlığı, Aziz Eugenios'un hayatına dair *Hagiografya*'lar aracılığı ile öğrenilebilmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde büyük imar faaliyetleri arasında Çömlekçi Mahallesi sınırları içerisinde kalan ve "Porte Negra" denilen doğu şehir

kapısının varlığının da tam olarak yerinin neresi olduğunun belirlenmesi eldeki verilerle oldukça güçtür. Mahallenin Bizans dönemi için tanımlanmış herhangi bir kaydı olmasa da St. Sava kaya kiliselerinin alt katman fresklerini 5. yüzyıla kadar götüren araştırmacılar vardır. Ancak kanaatimizce buradaki freskler en erken 13. yüzyıla kadar indirilebilirdir.

Çömlekçi Mahallesi'nin asıl iskân ve imarının Komnenoslar döneminde 14. yüzyılın başlarında şekillendiği anlaşılmaktadır. İtalyanların iskânına verilen mahallenin ilk imarının da Latinler eliyle olduğu St. Elefterios Kilisesi (Hüsnü Göktuğ Camii) inşasıyla belirlenebilmektedir. Bu dönemde oldukça büyüyen mahalleye Rum ve Ermeni nüfusunun da yerleştiği seyyahların anlatılarından çıkarılabilmektedir. Çömlekçi Limanı'nın işlev kazanması ile birlikte daha da artan nüfus için; dini, askeri, ticari ve sosyal yapı inşası da artmış, bununla birlikte çömlekçilik ve urgancılık gibi yeni meslekler mahalleye gelmiştir. Mahallenin güneydoğusunda kalan Maşatlık mezarlığının oldukça büyük alanı, Komnenoslar zamanında iskân edilen Hristiyan nüfusun Osmanlı idaresinde de korunmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı hâkimiyeti zamanında Çömlekçi Mahallesi'nin nüfus yapısı korunmuş, mahalle gayri Müslimlerin yaşam alanı olmaya devam etmiştir. Bu dönemde mahallenin çoklu kültür katmanına dâhil edilen en önemli gelişme çömlek üretim faaliyetleri olmuştur. Dış ticarete konu edilemese de tereke defterlerine kaydedilecek kadar maddi değeri olmasa da çömlek üretim atölyeleri, mahallelinin balıkçılık, urgancılık, mavnacılık ve hancılık meslekleri ile birlikte uzun yıllar geçim kaynağı olmuştur. Ticaretin gelişmesi üzerine mahallede çok sayıda han ve dükkân inşa edilmiştir. Osmanlı idaresinde mahallede özellikle Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerin açtığı mekteplerden ayrı Müslüman mektepleri de açılmış, su isaliye hatları kurulmuş, hamam ve çeşmeler yapılmıştır.

1916 Rus işgali sırasında yıkım ve yeni eklemelerle mahallenin fiziki yapısında bozulmalar olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan nüfus mübadelesi sonucunda mahallenin demografyası ile birlikte mimarisi de değişmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından sonra büyük dönüşümler yaşayan mahallede günümüzde de doku değişimi devam etmektedir.

Mahiyeti gereği hep etken olan tarihi değerin yol göstericiliği, şehrin hafızasının korunması ile mümkündür. Son zamanlarda kültürel miras, öz değerinin yanında diğer politikalara sağlayacağı katkıdan dolayı sürdürülebilir kalkınmada, küreselleşen dünyada mekân duygusunun korunmasında ve kültürler arası diyalog ve demokrasinin geliştirilmesinde önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Artık şehirlerin hafızalarını oluşturan bileşenleri çok boyutlu olarak ele alınmaktadır. Mekânsal tanımlamanın göstergesi olan yapı sanatı örneklerinin yanında sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapılanma, somut olmayan miras, sanat ve zanaatlar, folklor ve yaşam biçimleri şehir hafızası bakımından birlikte ele alınmaktadır.

Trabzon şehrinin yaklaşık olarak 700 yıllık tarihine eşlik eden Çömlekçi Mahallesi şehrin hafızasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmayla özetlenen Çömlekçi Mahallesi çoklu kültür katmanı birikim zenginliği, farklı disiplinlerce yapılacak yeni inceleme ve araştırmalarla çok boyutlu olarak ortaya çıkarılmayı beklemektedir.

SUMMARY

Urban memory is defined as the accumulation of human-influenced experiences in settlement areas evaluated within the human environment. The accumulation that constitutes urban memory is mostly shaped around spatial and structural art samples. As different cultural circles participating in the formation process of this accumulation increase, the memory of the settlement also becomes richer. This multicultural accumulation carries the periodic traces of civilizations to the present day. This situation provides material not only for the science of art history but also for many scientific fields with

its traces containing references to the variable drivers of life order. In this study, Çömlekçi Neighborhood, one of the eastern suburbs of Trabzon city, is discussed in terms of urban memory as a multicultural area.

According to scientific studies conducted in recent years, the date of establishment of Trabzon city dates back much earlier than the 8th century BC. It is estimated that the first settlement of the city supported by written sources was Yukarı Hisar (Ortahisar Neighborhood). It has been experienced with the findings of archaeological excavations started in 2021 that the historical development of the current Trabzon Castle structure was shaped in this direction. This first settlement of the city of Trabzon, located between the Kuzgun Dere Valley and the İskeleboz Dere Valley, grew and developed northwards towards the coast. The city of Trabzon first expanded outside the fortress in the Middle Ages with the suburbs on the eastern side of the Kuzgun Dere Valley. It is known that this area from the present-day square towards the coast was given to the settlement and development of the Italians with the commercial privilege agreement made between the Trabzon Greek State under the Komnenos administration and the Genoese after 1261. It is understood that with a new agreement made in 1314, the Genoese were moved to the east of Güzel Hisar and thus the Çömlekçi Neighborhood was established in the early 14th century. Three examples of buildings from the period built in the Çömlekçi Neighborhood that have survived to this day also connect the establishment date of the neighborhood to the 14th century. Çömlekçi Mahallesi, which grew rapidly especially after the Genoese built Güzel Hisar (Leontokastron), was recorded as Dafnunda Mahallesi in the 1486 census after it came under Ottoman rule. As can be understood from the fact that it was called "Çömlekçi Mahallesi" in the records after the 1520 census, pottery production must have started actively in the neighborhood in the 16th century. As can be seen from the development and population movements after this date, mostly non-Muslims lived in this neighborhood until the end of the First World War. It can be determined that the Muslim population in the neighborhood concentrated after the 1923 population exchange.

Çömlekçi Mahallesi, which constitutes one of the eastern suburbs of the city, was established in the area between the east of Ganita cliff, which is an important indicator in the Trabzon city center, and Değirmen Creek. The mystical rock-carved temples considered as "mithraum" on the skirts of Boztepe (Mithra Mountain) overlooking the sea and the existence of the Mithra Cult of the Hellenistic Period are the first known cultural layer of the neighborhood without settlement. The name Daphne also suggests that a reference is made to pagan Roman myths. It is understood that the St. Sabbas Cave Churches were actively operating in the neighborhood, which had not yet become a fully residential area during the Byzantine domination period. The St. Eleftherios Church in the neighborhood, which was determined to have been founded by the Genoese in the early 14th century during the Komnenos Kingdom, is evidence of the presence of Catholic Christian Italians. Period sources have recorded that the neighborhood saw both intensive development and accumulated experiences during this phase.

In addition to the cultural layers of the Roman, Byzantine, Komnenos, Ottoman and Republic periods, a cultural accumulation showing the effects of different nations coming from different geographies can also be observed in the neighborhood. The following are what travelers have determined in their notes; As it can be understood from the guidance that *"the most orderly and untouched structures of the city are areas like Çömlekçi Neighborhood where non-Muslims are densely populated"*, a multicultural structure has been able to survive in the neighborhood until recently. Çömlekçi Neighborhood hosts examples of construction art that are quite important in terms of Trabzon historical city architecture such as religious, commercial, educational, defense structures, pottery production workshops, foundation structures, port, consulate buildings, flood prevention dam structures, cemeteries and civil architecture structures. The findings compiled with the criteria of neighborhood

definition, witnessing, surface research and evaluation, which witnesses rich experiences in addition to architectural structuring, are evaluated with a hermeneutic method in which meaning and interpretation are also included. In the study, on the one hand, the formation and development stages of Çömlekçi Neighborhood are followed through the construction art sample, and on the other hand, the relationship between the myths and experiences that complete the mosaic of the city's cultural identity is examined.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision.
Katılımcı Rızası:	Araştırmanın herhangi bir katılımcısı bulunmamaktadır.	Informed Consent:	There are no participants in the study.
Mali Destek:	Bu çalışma, "TÜBİTAK 3005-Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Yenilikçi Çözümler Araştırma Projeleri Destek Programı" kapsamında desteklenen 122G212 numaralı proje çalışmaları sürecinde ulaşılan veriler ışığında üretilmiştir.	Financial Support:	This study has been produced in the light of the data obtained during the project studies of the project number 122G212 supported within the scope of "TÜBİTAK 3005-Innovative Solutions in Social Sciences and Humanities Research Projects Support Program".
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Açık, T. (2017). Fetihden 19. yüzyıla kadar Trabzon şehrinin mahalleleri. *History studies*, 9(5), 25-56. doi: 10.9737/hist.2017.558.
- Akalın, C. (1997). Batıların gözüyle Trabzon. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu & C. Akalın (Haz.). *Bir tutkudur Trabzon* içinde (s. 245-252). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aksoy, V. (2021). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Trabzon'da eğitim*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Albayrak, H. (2002). Ondokuzuncu yüzyılda azınlık ve yabancı okullar, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 413-440). Trabzon: TVİKM Yayınları, 413-440.
- Altınay, A. R. (2022). *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler* (E. Kılınç, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Atmaca Can, A. (2020). Tarihi şehir dokusunun anlamı, bağlamı ve koruma üzerine düşünceler. M. K. Arıcan, M. Tuğrul & Y. E. Aydınbaş (Ed.). *İnsan Tarih ve Şehir* içinde (s. 47-56). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayını.
- Babul, E. (2021). 19. yüzyıl savunma yapıları: Trabzon tabyaları üzerine bir inceleme. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 215-247. doi: <https://doi.org/10.31765/karen.1010617>
- Ballance, S. (1960). The Byzantine churches of Trebizond. *Anatolian Studies*, X, 141-175.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS), 198: 8503, Hicri 1234/Miladi 1818.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defter (MAD), Nr. 828: 6-25, 511-584, 651-692.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri (TT), Nr. 53, 4.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD). 1859/31.
- Başkaya, M (2015). *Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da ekonomik hayat*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz kıyıları tarih ve coğrafyası (1817-1819)*. (H. D. Andreasyan, Çev.). İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bostan, M. H. (2002). *XV.-XIX. asırlarda Trabzon sancağında sosyal ve iktisadi hayat*. Ankara: TTK Yayını.
- Brusher, J. S. (1980). *Popes through the ages*. Kaliforniya: Neff-Kane.
- Bryer, A. & Winfield, D. (2020). *Karadeniz'in orta çağ dönemi eserleri ve topoğrafyası* (C. 1). (İ. Köse, Çev.). Ankara: TTK Yayını.
- Cumont, F. (1906). *Eugène, studia pontica II: voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la petite Arménie*. Bruxelles: H. Lamartin Libraire.
- Emir, O. (2016). Trabzon'da önemli bir kült merkezi: Boztepe nâm-ı diğer Mithra/Mithrion Dağı". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 27-50. doi: <https://doi.org/10.18220/kid.277659>.
- Erdem, Y. (1988). *Trabzon*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Erhat, A. (2019). *Mitoloji sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Evliya Çelebi. (1986). *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*. (T. Temelkuran & N. Aktaş, Haz.) . İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Fandaklı, İ. (2018). *Trabzon'un Mitra Dağı eteklerinde iki mahalle: Arafilboy Çömlekçi* (C. 1). Trabzon: Sakarya Matbaacılık.
- Finlay, G. *The History of Greece and of the Empire of Trebizond 1204-1461*. London. 1851.
- Gasque, W. W. (2004). Kilise büyüyor. S. Sel & L. Kınran (Çev.). *Hristiyanlık tarihi* içinde (s. 54-68). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

- Gülsoy, E. (2020). Trabzon tarihinin kaynakları: XV-XVI. yüzyıllarda Trabzon tahrirleri, özellikleri ve düşündürdükleri. K. İnan & D. Çolak (Ed.). 1. Uluslararası Karadeniz tarihi sempozyumu bildiriler kitabı içinde (s. 125-149). Trabzon: Avrasya Üniversitesi Yayınları.
- Karpuz, H. (1993). Geleneksel Trabzon evleri. *Kültür ve Sanat Trabzon Özel Sayısı*, 18, 19-22.
- Karpuz, H. (1994). Trabzon'da yok olan bazı Türk devri yapıları. *Vakıflar Dergisi*, XXIII, 145-160.
- Kefeli, Y. (2013). *Anılar (1916-1919)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Köse, B. A. (2017). Orta çağda Trabzon limanının tarihsel coğrafyasının siyasal ve ekonomik sonuçları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 9-42. doi: <https://doi.org/10.18220/kid.313361>.
- Küçükuşurlu, M. & Başkaya, M. (2019). *Sorularla Trabzon tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Lowry, H. W. (2005). *Trabzon şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)*. (D. Lowry, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Miller, W. (1926). *Son Trabzon imparatorluğu*. (N. Süleymangil, Çev.). İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Millet, G. & Rice, D. T. (1936). *Byzantine painting at Trebizond*. London: Courtauld Institute Publications on Near Eastern Art.
- Öksüz, M. (2006). *Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Trabzon, toplum-kültür-ekonomi*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Özdemir, H. Ö. (2020). Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e verdiği ticari imtiyazlar (Chrysobullar); Komnenos hanedanı devri. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 424-434. doi: <https://doi.org/10.48120/oad.792709>.
- Philippidis, C. (1973). *I. Ekklesia Trapezoúntos*. Athína: Archives du Pont.
- Rice, D. T. (1930). Notice on some religious buildings in the city and vilayet of Trebizond. *Byzantion*, 5, 47-81.
- Şaşmaz, M. (2014). *İngiliz belgelerine göre Trabzon vilayeti ticari raporları* (C. 1). Ankara: TTK Yayınları.
- Takaoğlu, T. (2023). In the aftermath of a forgotten pottery tradition: The quarter of Çömlekçi in Trabzon. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 34, 327-346. doi: <https://doi.org/10.18220/kid.1292219>.
- Tapu Kadastro (TK), Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KKA), Tahrir Defteri (TD), Nr. 29, 13a-18b.
- Tellioğlu, İ. (2009). *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti (1204-1461)*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Tezcan, Mehmet. (2002). İpek Yolu ve XIV. yüzyıla kadar İpek Yolu ticaretinde Trabzon'un yeri. M. K. Arslan & H. Öksüz (Haz.), *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* içinde (C.1, s. 71-90), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Trabzon Belediye Meclis Tutanakları Defteri (TBMTD), 1931-2000.
- Turan, A. (2014). *1815 numaralı Trabzon şer'iyye sicilinin transkripsiyonu ve hukuki değerlendirmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Usta, V. (2016). Dönem belgeleri ışığında Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin câmiye dönüştürülmesi üzerine bir değerlendirme. Ş. Saylan & B. Saylan (Ed.). 1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde (C. 2, s.1297-1308). Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Usta, V. (1999). *Anabasis'ten Atatürk'e seyahatnamelerde Trabzon*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Uzun, E. (2008). *Rus işgal komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon günlüğü*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
- Ülkü, O. (2012). Karadeniz Bölgesi Tabyaları. Z. D. Gökalp, N. Çöl & Z. Ertuğrul, vd. (Haz.). *Uluslararası katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk dönemi kazıları ve Sanat Tarihi araştırmaları sempozyumu bildiriler kitabı* içinde (C. 2, s. 833-844). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Üstün Demirkaya, F. & Kırcı, O. (2020). Memleketini anlatan seyyahlar: Trabzonlu seyyahların metinlerinde Trabzon. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 43, 435-466. doi: <https://doi.org/10.21497/sefad.756108>.
- Yavuz, M. (2018). Osmanlı'nın Trabzon limanını inşa gayretleri ve hazırlanan projeler. K. İnanc, M. Tosun & D. Çolak (Haz.). *CİEPO-22 Sempozyum Bildiriler Kitabı* içinde (C. 2, s. 275-290). Trabzon: Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Yavuz, M. (2021). Karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann'ın 1839 yılında Trabzon'daki görevi ve gözlemleri ile Trabzon hakkındaki notları. M. A. Yalçınkaya, B. Can Emir & S. Demirel (Haz.). *Zaman İzleri: Salgın* içinde (s. 122-143). Trabzon: KTÜ Yayınları.
- Yerasimos, S. (1997). XIX yüzyılda Trabzon Rum cemaati. İ. G. Kayaoglu, Ö. Ciravoglu & C. Akalin (Haz.). *Bir Tutkudur Trabzon* içinde (s. 281-303). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2014). Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 35(35), 153-195. doi: https://doi.org/10.1501/OTAM_00000000640.